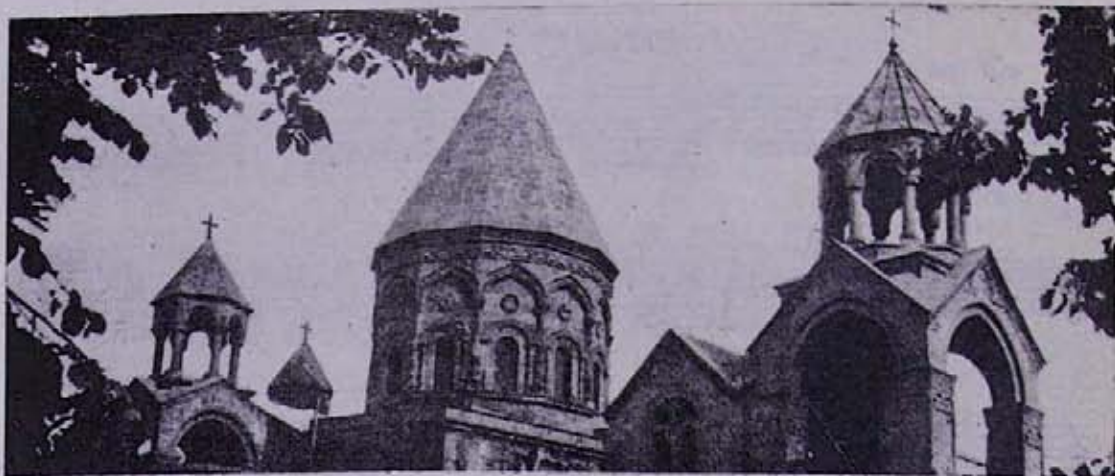

Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Դեռևս 5-րդ դարի սկզբին երբ Հայաստանում հիմնադրվում է դպրությունը, գիտության բազմաթիվ ուղղությունների հետ մեկտեղ զարգանում է նաև հայրենագիտությունը, որը միահյուսված ձևով հանդես է գալիս մեր պատմագրության հետ: Դեռ «վելիմ» մեր պատմիչներն իրենց երկերում աշխարհագրական և պատմական տեղեկություններ են տալիս ոչ միայն Հայաստանի, այլև դրացի երկրների ու ժողովուրդների մասին, և դրանով որոշ աշխատությունների արժեքը դուրս է գալիս Հայաստանի պատմաներից, դառնում համամարդկային՝ հարուստ նյութ մատակարարելով արևելագիտությանը:

Աշխարհասփյուռ հայ ժողովուրդը մայր ցամաքի տարբեր կողմերում և ժամանակներում հաստատել է տպարաններ ու հրատարակել մեր մատենագրության անգին գոհարները, գիտության, մշակույթի և քաղաքակրթության վերաբերյալ բազմաթիվ և բազմաճյուղ աշխատություններ, որոնք իրենց տեսակի մեջ հետաքրքիր են ու արդիական ո'չ միայն մեզ, այլև օտարների համար:

Երջանկահիշատակ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ջանքերով 1771 թվականին Մայր Աթոռում հաստատված տպարանը իրավամբ դառնում է Մայր Հայաստանի մշակութային օրրաններից մեկը, որն իր գոյության շուրջ

150 տարիների ընթացքում մեծ ու անգնահատելի ծառայություն է մատուցել հայ տպագրության շնորհակալ գործին: Այդ ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հրատարակությունների կողքին լույս են տեսնում նաև հայրենագիտական բնույթի մի շարք աշխատություններ, որոնց թիվը մոտավորապես հասնում է երեսունի: Իսկ անցյալ դարի երկրորդ կեսին այստեղ հրատարակվում է «Արարատ» հայագիտական ամսագիրը, որի էջերում մեծ տեղ է տրվում հայրենագիտությանը, լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ: Սակայն մեր հոդվածի նյութը առանձին գրքերով լույս տեսած հայրենագիտական հրատարակություններն են, որոնցից մի քանիսի մասին համառոտակի կխոսենք ստորև:

Ցարդ մեզ հայտնի մատենագիտական ցուցակների¹ զննումից պարզվեց, որ Մայր Աթոռի տպարանում մինչև 1842 թվականը հայրենագիտական որևէ աշխատություն չի հրատարակվել. այս շրջանում լույս ընծայված գրքերը մեծամասամբ աստվածաբա-

¹ Տես Հայ հմատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երևան, 1963: Տես նաև Հ. Դավթյան, Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967:

գրված են արևելահայ աշխարհաբարով և մատչելի են ընթերցողի համար: Մանկունի եպիսկոպոսի գիրքը վերնագրված է «Այրի-վանք կամ Գեղարդայ վանք»՝ քաղկացած 55 էջից: Գրքի վերջում հեղինակը նկարագրում է նաև Աջանավոր Հավուց թառ մեծաստանը:

Ընդգրկման ծավալի և հայրենագիտական առումով ավելի Աջանավոր է Ստեփանոս վարդապետի «Ստորագրություն հուշակատր մեծի ուխտին Այրի վանուց սրբոյն Գեղարդայ» 124 էջանոց աշխատությունը, որը գրված է հայրենասիրական մեծ շնչով, ավելի ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս տեղանքի մասին, գնահատում է հայ ճարտարապետական այս հուշակապ հուշարձանը, նրա մասին մեջքերումներ է անում մեր պատմիչների աշխատություններից և օգտագործում արխիվային մի շարք փաստեր մեծաստանի նվիրատուների մասին:

Գրքի առաջաբանը գրել է Աբգար Ս. Գուլամիրյանը, որը բարձր է գնահատում մեր նախնիների կատուցելու, ստեղծելու խելացի կրթերը:

Իսկ հեղինակը իր առաջաբանում գրում է. «Եթե հին ազգ լինելներուս համար կը պարծինք՝ մեր պարծանաց աներկևան յայտնի վկայքն մեր նախնի վեհափառ տերանց և դիցազն պալազատաց չնաշխարհիկ պանծալի գործքերն են, բազմաթիւ հոյակապ մեծաստաններն են, հրաշափառ աստուածային տաճարներն են, անթիւ և անհամար փառահեղ շէնքերն են... Սակայն կուգայ մի ցանկալի օր,—գեղեցիկ կանխատեսությամբ եզրակացնում է հեղինակը,—որ ազգը իր սուրբ հմութեանց արժէքը ճանաչելով՝ մի մեծագոր հրաշագործ ձեռք, դարաւոր ժամանակաւ փոշով ծածկուած այն աննշան կարծուած քարերն անգամ աղամանդի վերածել, և ճոցա տղմերն սրբելով յոսկեփայլութիւն վերստին հասցնել» (էջ ԺԹ—Ի):

1874 թվականին լույս է տեսնում Արեւ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանցի «Վաղարշապատ. քաղաքամայր Հայաստանի» 75 էջանոց աշխատությունը, որի առաջաբանում նշված է, որ մեր երկիրը գեղեցիկ է, ունենք հարուստ մշակույթ, արժեքավոր կառույցներ, սակայն դրանք անխնամ, ավերված վիճակում են, ուսումնասիրելու կարոտ:

Սույն գիրքը գրվել է հետևյալ նպատակով. «Ի նախագիտելիս աշխարհագրական քննութեան մերոյ յառաջ քերինք նախ՝ այն սխալ տեղեկությունները, զորոնք առանց ականատեսութեան մեր Աշխարհի վրա տուել են Ազգիս ականաւոր արդի մատենագիրներէն ոմանք իրենց գրուածոցը մէջ» (էջ Դ), կամ «...որպէս զի ընթերցողք միշտ գա-

ղափար ունենան Արարատեան նահանգի վրա, առանկապէս այն մեր ազգայինք, որոնք տեղեւա և երկրաւ Հայաստանէն շատ հեռի են և միայն այն գրուածներին են ապաստան» (էջ Զ):

Արեւ արքեպիսկոպոսը քննադատում է մի շարք հայ և օտար հեղինակների թյուր կարծիքները Հայաստանի Արարատ աշխարհի վերաբերյալ, և գտնում, որ նրանց ստորագրությունները երբեմն չեն համապատասխանում իրականությանը, աշխարհագրական որոշ անուններ շփոթում են և խառնում իրար:

Այս գիրքը թերևս մեր նյութին գնացող ամենահարմար ուսումնասիրություններից է, որն ունի այսպիսի ենթավերնագրեր և որոնց տակ հեղինակը մասնագետի հմտությամբ և ականատեսի աչքերով սպառիչ քաջատրություններ է տալիս. ա) «Արարատեան նահանգի բնական աշխարհագրությունը», բ) «Դիրք Արարատեան նահանգի», գ) «Արարատեան դաշտին շրջապատ լեռները» և այլն:

Գրքի 53—75 էջերում հպանցիկ կերպով հեղինակը ի սկզբանէ մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը նկարագրում է Վաղարշապատ քաղաքի վերանորոգումները, շինությունները, դիրքը, շրջապատը և այլն: Իսկ 1875 թվականին Արեւ արքեպիսկոպոսը հրատարակում է իր «Կաթողիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ, ընդ չորից վանօրէից նորին» 58 էջանոց գրքուկը, որը համարել է նախորդ գրքի շարունակությունը և անվանել հատոր Բ: Այստեղ նա հիմնականում նկարագրում է Վաղարշապատի մնացած չորս եկեղեցիները (ս. Հոփսիմե, ս. Գայանե, ս. Ծողակաթ և ս. Աստվածածին): Հեղինակն առաջաբանում գրում է, որ թեև Ծախաթունյանց եպիսկոպոսը դրանց մասին իր ստորագրության մեջ խոսում է, սակայն նրա նկարագրությունից հետո այդ եկեղեցիներում կատարվել են շինարարական և վերանորոգման բավական մեծ աշխատանքներ, որոնց մասին էլ նա շարադրում է իր գրքուկում:

Իր տեսակի մեջ հետաքրքիր մի ձեռնարկ է 1878 թվականին Վաղարշապատում տրված «Դասագիրք քաղղատական աշխարհագրութեան» ուսումնասիրությունը, որը գրել են Պետերբուրգում սովորող հայ ուսանողները: Այս 264 էջանոց գրքում փութանակի տեղեկություններ են տրված աշխարհի բոլոր երկրամասերի, օվկիանոսների և ծովերի մասին, նրանց դիրքի, կլիմայական պայմանների, բուսական ու կենդանական աշխարհի, օգտակար հանածոների և այլնի մասին: Գրքի 101 էջում «Ասիական Տաճկաստան» վերնագրի տակ 102 էջից խոս-

վում է նաև Հայաստանի մասին: Գիրքն իր տեսակի մեջ, որպես զուտ աշխարհագրական ձեռնարկ, այն էլ ողջ աշխարհի վերաբերյալ, առանձնահատուկ և շահեկան մի գործ է ժամանակի հայկական դպրոցների աշակերտության, ինչպես նաև ընթերցասեր լայն հասարակության համար:

մնացորդ» (էջ Ա): Իսկ առաջաբանի վերջում ավելացնում է, որ ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել «...կցել սորա հետ պետք եղածին չափ տոմագրական և քանասիրական տեղեկություններ այս գաւառի սակաւաթիւ գիւղօրէից բնիկ գաղթական բնակչաց վերայ» իր ուսումնասիրությունը: Նա մկա-

Մայր Աթոռի տպարանի հայրենագիտական հրատարակություններ

Հայրենի եզերքի մի գեղեցիկ նկարագրություն է Արիստակես վարդապետ Մեղրակյանի «Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երևնչակայ» 176 էջանոց աշխատությունը, որը լույս է տեսել Վաղարշապատում, 1872 թվականին: Հեղինակը, դուրս գալով իր նյութի սահմաններից, նկարագրել է նաև Երևնչակի հարևան գավառները, ստեղծել շահեկան և մնայուն աշխարհագրական մի գործ: Գրքի հայրենաշունչ առաջաբանում Արիստակես վարդապետը ողբում է մեր ավերված և կիսակործան տաճարների վրա, որոնք, ի տես բոլորի, քանդվում են, ավերվում, հավասարվում հողին: Նա պարզապես ահազանգում է ժամ առաջ եթե ոչ վերանորոգել, գունե նկարագրել դրանք, հավաքել, ի մի բերել, ցույց տալ մեր ժողովրդին, ինչպես նաև աշխարհի քաղաքակիրթ մարդկությանը, որ հալը մշակույթ ունի, հին ու աշխատասեր ժողովուրդ է: Նա գրքի առաջաբանում գրում է. «Եւ յիրաք ի՞նչ կայ երկրի վերայ հասկացող սրտի համար առաւել փարելի և նուիրական, քան հայրենիք, և ի՞նչ կարող է նորա դաժան վիրաց ու բազմադարեան մոկտացուցիչ խոցերու հանդէպ տեղի զգալի թուիլ, եթէ ոչ սիրո՞ւմ հայրենեաց պանծալի կամ ողբալի հմութեանց նշխարեալ

րագրում է Երևնչակ գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, բերքը, օգտակար հանածոները, կլիմայական պայմանները, բուսական, կենդանական աշխարհը, գյուղերը, վանքերը, մենաստանները, դրանց մեջ եղած ձեռագրերը, մասունքները, գերեզմանները և մի խոսքով ամեն ինչ: Չնայած նրան, որ յուրաքանչյուր ենթավերնագրի տակ քիչ է խոսում, սակայն նրա ուսումնասիրության ընդգրկումը շատ լայն է ու ամբողջական, դրա համար էլ գիրքը արժեքավոր է և մի գեղեցիկ հուշարձան Սյունյաց աշխարհի Երևնչակ գավառի:

1886 թվին լույս է տեսնում գինվորական և քաղաքական գործիչ, հաղպատեցի Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցի «Հնախօսական տեղագրություն Հաղքատայ աշխարհահոչակ վանից սրբոյ Նշանի» արժեքավոր գիրքը, որի շապկի վրա հեղինակը գետնել է հետևյալ խոսքերը. «Հնախօսութիւնն լուսաբանում է ազգի անցեալ պատմութիւնն, որ հասնում է մեզ մատենագրութեամբ, մնացեալ յիշեցուցանող դէռ անցիկն արձանագրութեամբ եւ մերձակայ ժողովրդական աւանդութեամբ: ...Նորա մեծ ծառայութիւն արած կլինէին ազգին եւ գրականութեան, եթէ հոգալին մեր մնացեալ յիշատակարաններն ամբողջութեամբ պահ-

պանել. եւ ջանային հնույթեանց նկարագիրներն եւ արձանագրութիւններն ընծայել ազգի բանասերներին ազգի անցեալ պատմութիւնն մշակելոյ համար» («Մեղու Հայաստանի», 1875 թ., № 57):

Հայրենասեր հեղինակը, խորն ըմբռնելով վերոհիշյալ խոսքերի բովանդակությունը, ձեռնամուխ է լինում սույն աշխատությունը գրելու շնորհակալ գործին և մաս առ մաս տպագրում «Արարատ»-ի մէջ, իսկ այնուհետեւ հրատարակում է առանձին գրքով:

Իր ժողովրդին օգտակար լինելու գեղեցիկ զգացումը Ռ. Երզնկյանցին ստիպում է թողնել զինվորական ծառայությունը և գալ Հայաստան, մամրագնին ուսումնասիրել տեղի կառույցները, նրանց արձանագրությունները, մեր մատյաններում եղած հիշատակությունները այս նշանավոր համալսարանի մասին և քրտնաջան աշխատանքով ստեղծում է այս օգտաւոր գիրքը: Ել բոլորովին էլ պատահական չէ, երբ նա սույն գրքի առաջաբանում գրում է. «Ձիք որ ծնեալ յաշխարհի, եթէ ոչ վասն օգտի Հայրենեաց»:

Գրքում հեղինակը պատմական հավաստի փաստերով ի սկզբանե նկարագրում է Հայաստանի նշանավոր վանքը և նրա համակառույցներն ընդհանրապես: Գրքի լեզուն գրաբար է, այն թաղկացած է 181 էջերից:

1894 թվին Մայր Աթոռի տպարանում լույս է տեսնում Ս. Հայկունու «Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ» հայտնի աշխատությունը, որն իր մէջ թղթանդակում է հայրենագիտական և ազգագրական հարուստ նյութեր Այրարատ աշխարհի Բագրեւանդ գավառի և նրա շրջակա մի շարք վայրերի մասին:

Գրքի առաջաբանում, որը մի ուղերձ է Խրիմյան Հայրիկին ուղղված, հեղինակը արտի ցավով է խոսում, թե ինչպես օտարները քանդում են մեր շէները, վտարում ժողովրդին իր տնից, դառնում նրա արդար վատակի տերը: Հայ ժողովուրդը բռնել է գաղթի՝ ճանապարհը, ամենուր թշվառություն է, հայրողիները անտուն ու անթո՛խ են, որոնց միշտ օգնել է, հաց տվել Հայոց Հայրիկը: Հայկունին իր այս գիրքը գրում է այդ բազմաթիվ անտունի և անթո՛խ հայու գավակների «...մխիթարական ձայնը մշտաւեւ պահելու», «մշտախօս մի արձան կանգնեցնելու համար» (էջ Գ): Գրքի ԺԲ էջում «Առյաթգելի ընթերցող» վերնագրի տակ իր կատարած գործի մասին ասում է. «...Սորա հետ Թիս Կիլիկիոյն մի քանի Այաշկերտի պատկերն մանրամասն ընթերցողի առաջ դրած եմ. որմէ դուրս եղած գաւառներու, այն է՝ Գարաքիլիս, Խիչքիլիս, Տիստին, Ծաղկոտն, Անդաք գաւառակներու վերայ մասնաւոր խօսած եմ, որք Բագրեւանդայ կը պատկանին, և յորմէ դուրս գալով ակնարկ

մի ևս ձգած եմ Մանազկերտի վերայ, Կապոյտ պատմական վայրի և Բագրեւանդէն այլ և այլ գաւառները անցնող ճանապարհներու վերայ»:

384 էջանոց իր այս գրքում Հայկունին խոսում է Բագրեւանդ գավառի լեռների, լեռնաշղթաների, կիրճերի, բերդերի, գետերի, գետակների, լճերի ու լճակների, ճանապարհների, տարվա եղանակների, գյուղերի, անտառների, գերեզմանների, եկեղեցիների, պատմական հուշարձանների մասին:

Գրքի վերջին մասը ազգագրական բնույթ ունի, որտեղ հեղինակը խմամբով ներկայացնում է իր նկարագրած վայրերի հաշ ժողովրդի վարքն ու բարքը և տեղի բարբառով գետեղել է մի շարք հեքիաթների ու պատմվածքների նմուշներ, որոնց մէջ ճշմարտացիորեն արտացոլված է տեղի բնակչության կենցաղն ու սովորույթները:

Հայրենագիտության մի ամմահ կոթող է հանդիսանում մեծահամբաւ գիտնական, Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագար գաւառի որ այժմ Նոր-Բագրեւանդ գաւառ» 843 էջանոց սովորածաւալ աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1896 թվականին: Գրքի առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ չնայած իրենց ստորագրություններում Հովհաննէս եպս. Ծախիսթունյանցը, Սարգիս արքեպ. Ջալալյանը, Ջաքարիս եպս. Գյուլարսլյանը և Մանվել վրդ. Գյումշխանցին տեղեկություններ են տվել այս գավառի և նրա մերձակա վայրերի, պատմական հուշարձանների մասին, այնուամենայնիւ կարիք է զգացվում նոր լույսի տակ, արդի գիտության պահանջներին համապատասխան մի նոր աշխատություն գրել: Ել իսկապես, գիտնականը իր այս խոստմանը և սկզբունքին հավատարիմ մնալով ստեղծում է սույն շահեկան աշխատությունը, որի մէջ տեղադրել է նաև պատմական որոշ հուշարձանների գծանկարներ, բազմաթիւ սեպագիր արձանագրություններ, որոնք նա տարբեր ժամանակներում հավաքել է Հայաստանի տարբեր շրջաններից և ուղարկել անվանի կրօնասագետներին՝ դրանք վերծանելու համար: Գրքում կան նաև Գեղարքունի գավառի եկեղեցիներում պահպնող ձեռագրերի ցուցակներ, նրանց նկարագրությունները և այլն:

Մանկավարժական յուրահատուկ նպատակով, դպրոցական մտքիքի երեխաների՝ մակարդակին համապատասխան ոճով և մաքուր հայերենով է գրված Աղամ Աղամյանցի «Տեղագրութիւն Երեւանի» 48 էջանոց գիրքույկը, որը լույս է տեսել 1899 թվին:

1914 թվականին հրատարակվում է Ս. Կանայանցի «Անհայտ գաւառներ» Հին Հա-

լաստանքի» աշխատությունը, որով հեղինակը ցանկանում է ճշտել որոշ գավառների (Լք-փանց, Ծալդեից, Գոաց, Մարաց, Ռոստակ, Գարալունացիք, Գարդման և Բաղասական) իսկական տեղը, որ մի շարք եվրոպացի հաշագետներ, հատկապես Հյուբշմանը, շփոթել են այլ գավառների և տեղանքի անունների հետ:

Հայրենագիտական մեծ քոծեք են ներկայացնում նաև եվրոպացի կովկասագետների և ճանապարհորդների աշխատությունների այն մասերը, որոնք հատկապես վերաբերվում են ընդհանուր Հայաստանին կամ նրա որոշ գավառներին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1872 թվականին Մայր Աթոռի սպարանում հրատարակված գերմանացի ճանապարհորդ բարոն Օգոստոս Յոն Հակտոհաուզենի «Ճանապարհորդություն յայսկոյս Կովկասու այն է ի Հայս և ի Վիրս» գիրքը, որը 1869 թվականին Երևելիկի ս. Կարապետ վանքում թարգմանել է տ. Արիստակես վրդ. Սևորակյանը: Թարգմանիչը գրքի սկզբում գետնելած «Ազդ» բաժնում հայտնում է այն միտքը, թե շատ եվրոպացիներ ճանապարհորդելու են եկել Հայաստան և ապա հրատարակել նոթեր, սակայն նրանցից շատերը, հապճեպ տեղեկություններ հավաքելով պատահական մարդկանցից, շատ հաճախ սխալվել են իրենց կարծիքների մեջ, աղավաղել Հայաստանի տեղանքի անունները, մեր պատմությունը, ժողովրդի վարքն ու բարքը ծուռ հայելու մեջ են ներկայացրել գիտական աշխարհին: Այնուհետև Արիստակես վարդապետը իրավացիորեն գրում է, թե ինչու համար մենք չպետք է մեր կյանքը մեր լեզվով, ճշմարտացի և իրական ձևով չըզբրենք, որ հիմա թարգմանում ենք, կարդում ու մենք մեզ ճանաչում օտարի կարծիքով և տեսանկյունով:

Գիրքում գետնելված է նաև ռուսերեն թարգմանության առաջաբանը, որտեղ պարզ կերպով նշված է նրա հրատարակման նպատակը, որ է՝ «Երկիր» որ յայսկոյս Կովկասու, համարի մի ի գլխաւոր մասանց Տերութեան Ռուսիոյ: սակայն՝ չիք առ մեզ (առ Ռուսս), մինչ ցարդ օրինաւոր և անթերի տեղեկութիւն ինչ գնմանէ» (էջ Ե): Այս գիրքը կոչված է լրացնելու մասամբ այդ բացը: Ռուսերեն առաջաբանում գետնելված է նաև Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի կոնդակը՝ նվիրված Օ. Հակտոհաուզենին: Հայրենասեր Հայրապետը նախ առողջություն և հաջողություն է ցանկանում պարոնին, իսկ հետո՝ ավելացնում է, «...և ապա յայտնել զլիաքերան շնորհակալիս սրտիս ընդ այդպիսի և այդչափ նըրազնեին և ստոյգ տեղեկութիւնսն հաղորդեալս ի Քէն՝ զսահմանաց, որ յայնկոյս Կովկասու, և զնոցին քնակչաց

ընդ որս և զհամաստեղսն իմոց, զՀայկեան տոհմէն» (էջ Զ): Այնուհետև Հայոց Հայրապետն իր կոնդակում գնահատում է խելացի, հետադիմ և իրերը ճիշտ ընկալող ու գնահատող եվրոպացի ճանապարհորդին, բայց և խոստովանում է նաև, որ՝ «...շատք և այնք եղեն (եվրոպացի ճանապարհորդներ—Ա. Ս.), որք անհիմն և ստերիւր դիտողութեամբք պատճառս ետուն ոմանց ի թիւր կարծիս բերելոյ ի վերայ երկրիս առհասարակ» (էջ Է):

Այս բոլորից հետո դրված է հեղինակի առաջաբանը, որտեղ կարդում ենք. «Ի բաց առեալ զՀրէաստան, զհնագոյն աշխարհ, կեդրոնն համաշխարհախօս պատմութեան, և զԵգիպտոս, հաւանիմ ասել թէ չիք այլ երկիր, ի ծոց որոյ հնար ինչ իցէ գտանել զայնչափ տեղեկութիւնս կարևորս մարդկային սեռի, որպէս ի կողմանս տարածեալս ընդ մէջ Սեաւ ծովու և Կասպիականին. ի միջի որոց զգլուխ ամբառնայ գեղադիտակ լեառն Արարատ» (էջ Թ):

Օ. Հակտոհաուզենը բարձր է գնահատում Փոքր Ասիայի այս խոլ ու հետամնաց կոչված գավառների ճարտարապետական կոթողները և, թվարկելով բաբելական, ասորական, պարսկական, հունական և հռոմեական մեծամեծ կառույցները, դրանք համեմատելով մեր կառուցողական արվեստի հետ, եզրակացնում է. «...այլ լատագոյն քան զամենայն տեսանին հնադարեան հրաշակաւորաց եկեղեցիք քրիստոնէից՝ և կիսաւեր դլեակը՝ ի գրանիտ քարանց, գործք միջին դարուց» (էջ ԻԱ): Իսկ խոսելով Կովկասի ժողովուրդների վարք ու բարքի, սովորության, ազգային առանձնների, առաջվաճքների, երգ-երաժշտության և ավանդույթների մասին, նա ընդգծում է. «...ամբաստ կարեն մատակարարել մեզ նիւթս գիտութեան. որոց հետազօտութիւն յոյս մեծ կարէ սփռել և ի վերայ կողմանց ինչ երոպիոյ» (էջ ԻԲ):

Վերևում տեսանք, որ Օ. Հակտոհաուզենի սույն գիրքը բարձր է գնահատվել ինչպես ռուսական միապետության, այնպես էլ հայ մտավորականության, հատկապես Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսի կողմից, դրա վառ ապացույցն է Նրա կոնդակը:

Մեզ թվում է, որ հեղինակն իր գրքի բարձր արժանիքների համար պարտական էր հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանին, որի տունն էր ժամանել Հակտոհաուզենը և նրա ուղեկցությանը շրջել ու գերմաներեն մաքուր լեզվով գիտական ճշմարիտ բացատրություններ ստացել մեր երկրի ու ժողովրդի մասին:

1890-ական թվականներին Մայր Աթոռի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (Միաբան) թարգմանում և երկու գրքուկներով

յույս է ընծայում ֆրանսիացի հռչակավոր աշխարհագրագետ Էլիզե Ռեկլյուի 9 հատորանոց աշխատության այն մասերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին և հայ ժողովրդին: Առաջին գրքույկը (1890 թ. հրատարակված) կոչվում է «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աագան», իսկ երկրորդը (1893 թ. հրատարակված) «Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան»:

Երկրորդ գրքույկի առաջաբանում Միաբանը գրում է, որ մենք ճոխ գրքեր ունենք Հայաստանի աշխարհագրության վերաբերյալ, ինչպես օրինակ հայր Դ. Ալիշանի երկերը, սակայն դրանք հնախոսական են, գները ոչ մատչելի և շատերին անհասկանալի, ուստի՝ «Այս մեծ պակասը լրացնելու հաաակնությունը չունինք այս երկու փոքրիկ հատորներով, այլ յույս ունինք միայն նոր աճող սերնդի մեջ քիչ թե շատ հետաքրքրություն յարուցանել՝ ծանօթանալու հայրենիքին, ճանաչելու այն երկիրը, որի մեջ ապրում ենք մենք և մեր ցեղակիցներն ու մշտական դրացիները»:

Կարելի է գրեթե դրապես պնդել, —ասում է նա,—թե ով չէ ճանաչում իր հայրենիքը՝ նա չէ կարող և նրան սիրել» (էջ Բ):

Է. Ռեկլյուն ճշմարտացի կերպով է նկարագրում Հայաստանը, նրա գավառները, պատմական հուշարձանները, լեռները, գետերը, լճերը, ըստ արժանիւյն գնահատում է մեր տաղանդավոր և աշխատասեր ժողովրդի անցյալի և ներկայի բարքերը, նրա լուսավոր ոգին, ազատատենչ ձգտումները: «Ներկայումս հպերը,—գրում է նա,—մեծապես նախանձախնդիր իրենց ընտանեաց, ջանք են գործ դնում իրենց որդիներին ուսման առաելությունները մատակարարելու և չկայ հասարակութիւն, որ դպրոց չունենայ կամ չպահէ...: Գիտական և գրական շարժումը շատ զօրեղացել է և հայերը, համեմատած իրենց թուին, ամբողջ ոուս կայսերութեան մեջ թերես առաջին ազգն են գիրք տպելումը: ...Պատմում են ճանապարհորդները որ Անատոլիայի խորքերում անգամ հանդիպում են ֆրանսագետ հայերի, որ ծանօթ են ֆրանսիական գրականութեանը» (գիրք Ա, էջ 47—48):

Է. Ռեկլյուն իրավացիորեն հակադրվում է եվրոպացի մի շարք գիտնականների և ճանապարհորդների այն կարծիքին, ըստ որի նրանք տեղյակ չլինելով մեր ժողովրդին, նրան վերնագրում են տարբեր տեսակի վատ հատկանիշներ: Նա այս առիթով գրում է. «Այնու ամենայնի, առանց մեծ չափազանցութեան կարելի է հայ գյուղացուն վերագրել Տուրնեֆորի ասածը. «Հայերը աշխարհի ամենալավ և ամենաազնի ժողովուրդն են»,

կամ հայրոնի ասածը թե՛ «Հայերի առաքինությունը իրենցն է, իսկ մոլոթինը ուրիշներից առած» (էջ 55):

Սակայն պետք է նշել, որ ինչպես բազմաթիվ եվրոպացի արևելագետների և ճանապարհորդների երկերը, այնպես էլ Էլիզե Ռեկլյուի ստորագրությունը գերծ չէ թերություններից, որոնց մասին Միաբանը երկրորդ գրքույկի 67-րդ էջում «Թարգմանչի ծանօթությունները» վերնագրի տակ մանրամասնորեն խոսում է և քացահայտում ճշմարտությունը: Այդ թերություններից են՝ հայոց լեզվի, Հայաստանում ստրկատիրական կարգերի, հայերի թվի, երկրի տեղանունների, տարածքի, ժողովուրդների, դրանց կրոնների, վարք ու բարքի մասին արտահայտած մի շարք սխալ կարծիքներ, որոնք չեն համապատասխանում իրականությանը:

Մայր Աթոռի տպարանի ինչպես հայրենագիտական, այնպես էլ մյուս հրատարակությունների գործում անգնահատելի ծառայություն են մատուցել Մայր Աթոռի միաբանները, որոնք անցնելով գալտից գալտ, գյուղից գյուղ, կրելով բազմաթիվ տառապանքներ, նկարագրել են, հավաքել, գրի առել ու կորստից փրկել են մեր ժողովրդի նշխարները և հիմք դրել հայրենագիտությանը, հայագիտությանը և ազգագրությանը:

Հայ մեծանուն բանասեր և արվեստագետ Տ. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցը մի առիթով գրել է. «Հայագիտության և հայրենագիտության ծագման և զարգացման մեջ Էջմիածինը շատ կարևոր դեր է կատարել, որ գրեթե անտեսված է մեր մտավորականության կողմից: Ալիշանի «Շիրակ»-ը, «Այրարատ»-ն ու «Սյունիք»-ը իրենց կարևորագույն մասով հիմնված են Էջմիածնի միաբանների աշխատությունների կամ նրանց բերած օգնության վրա: Ծախաթունյանի, Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի, Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանի, Սմբատյան Մեսրոպ և հարիտուդարյան Մակար եպիսկոպոսների և հաջբերումն ճանապարհորդական նկատողությունները, որ տպագրվեցան «Արարատ»-ի մեջ, նաև հետագա միաբաններից ոմանց գործերը հիմքն են ներկա հայրենագիտության և աղբյուրները մեր անցյալ շինարարության, այսինքն ուսումնասիրության ճարտարապետության և համկացողության: ...Հայագիտության կամ բանասիրության համար Էջմիածնի կատարած առեմամեն և հանդեր հայության երախտագիտության արժանի գործը հազարավոր ձեռագիրների հավաքումն ու պահպանությունն է, հայ ժողովրդի ամենամեծ ժառանգությունը, հարստությունը: Առանց այսպիսի հարստու-

թյան արևելահայ բանասիրության մասին երազել անգամ կարելի չէր»²:

Չափազանց լայն են Մայր Աթոռի տպարանի գործունեության շրջանակները: Գիտությունների և արվեստների մեջ չկա մի

² Յ. Օշական, Արևելահայ բանասիրությունը ևս էջմիածին, Անթիլիաս, 1948, վերջաբան, էջ Դ—Ե (վերջաբանը գրել է Տ. Տ. Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցը):

ասպարեզ, որի վերաբերյալ գիրք կամ առանձին հոդված լույս տեսած չլինի այստեղ, մանավանդ «Արարատ»-ի էջերում: Մայր Աթոռի տպարանը հայ մշակույթի, մասնավորապես մեր հայրենագիտության զարգացման ճանապարհին կատարել է չափազանց շնորհակալ գործ, որն արժանի է հայ սերունդների երախտագիտությանը և հարգանքին:

